

**MARKAZLASHGAN MODEL VA MINTAQAVIY REALLIK
DIALEKTIKASI: SOVET SOG‘LIQNI SAQLASH TARIXINI MINTAQAVIY
O‘RGANISHNING NAZARIY-METODOLOGIK RAMKASI
(SURXONDARYO MISOLIDA)**

Xudayberdiyev Utkir Toshmuradovich

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti, «Tarix» kafedrası dotsenti, tarix fanlari
bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: utkir_xudayberdiyev@tues.uz

Annotatsiya. Maqolada sovet sog‘liqni saqlash tarixini mintaqaviy darajada o‘rganish uchun «markazlashgan model va mintaqaviy reallik dialektikasi» nazariy ramkasi va uning uch darajali tahliliy modeli (markaziy qaror, mahalliy bajarish, tafovut) taklif etiladi. Ramka Surxondaryo viloyat davlat arxivi hujjatlari – 1920-yillar okrug materiallari va 1950-yillar oxiridagi doklad – misolida sinovdan o‘tkaziladi, markaz va mintaq o‘rtasidagi tafovutning besh turi ajratiladi. Ramka totalitar va revizionist talqinlarning bir tomonlamaligidan qochish va normativ, faktik hamda diskursiv manbalarni triangulyatsiya qilish imkonini berishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: markaz va mintaq, dialektika, uch darajali model, triangulyatsiya, sovet tarixi, sog‘liqni saqlash, Surxondaryo, metodologiya.

Аннотация. В статье для изучения истории советского здравоохранения на региональном уровне предлагается теоретическая рамка «диалектика централизованной модели и региональной реальности» и её трёхуровневая аналитическая модель (центральное решение, местное исполнение, расхождение). Рамка апробируется на документах Сурхандарьинского областного государственного архива – материалах округа 1920-х годов и докладе конца 1950-х годов; выделяются пять типов расхождения между центром и регионом. Обосновывается, что рамка позволяет избежать односторонности тоталитарной и ревизионистской трактовок и применять триангуляцию нормативных, фактических и дискурсивных источников.

Ключевые слова: центр и регион, диалектика, трёхуровневая модель, триангуляция, советская история, здравоохранение, Сурхандарья, методология.

Abstract. For studying the history of Soviet healthcare at the regional level, the article proposes the theoretical frame of the «dialectic of the centralized model and regional reality» and its three-level analytical model (central decision, local implementation,

divergence). The frame is tested on documents of the Surkhandarya Regional State Archive – okrug materials of the 1920s and a report of the late 1950s – and five types of divergence between centre and region are identified. It argues that the frame helps to avoid the one-sidedness of totalitarian and revisionist interpretations and allows triangulation of normative, factual and discursive sources.

Keywords: centre and region, dialectic, three-level model, triangulation, Soviet history, healthcare, Surkhandarya, methodology.

Muammo va maqsad. Sovet tarixini o'rganishda ikki an'anaviy qarash mavjud. Totalitar model sovet tizimini butunlay markazdan boshqariladigan, mahalliy darajada mustaqillik yoki o'ziga xoslik bo'lmagan tizim deb ko'rsatadi; revizionist model esa mahalliy darajaning rolini ortiqcha ta'kidlaydi. Ikkalasi ham mintaqaviy tarix uchun yetarli emas: birinchisi mahalliy ijroning farqini yashiradi, ikkinchisi markazning hal qiluvchi rolini kamsitadi. Maqolaning maqsadi – markaz va mintaqa munosabatini dialektik nuqtai nazardan tahlil qilish ramkasini bayon etish va uni arxiv hujjatlarida sinash.

Nazariy ramka. Markaz – qaror qabul qiluvchi, resurs taqsimlovchi va siyosat belgilovchi hokimiyat; chekka – bu siyosatni amalga oshiruvchi hududiy birlik. Chekka markaziy siyosatni passiv qabul qilmaydi: uni o'z sharoitida o'zgartiradi, moslashtiradi yoki unga qarshilik ko'rsatadi. Dialektik yondashuvda markaziy model (tezis) va mahalliy reallik (antitezis) o'zaro ta'sirga kirishadi va o'ziga xos mintaqaviy manzara (sintez) hosil bo'ladi. Bu qarash markazning hal qiluvchi rolini tan oladi, ammo mahalliy darajaning ham passiv emasligini ko'rsatadi va tarixiy jarayonni statik emas, ziddiyatli va dinamik tushunishga imkon beradi.

Usul: uch darajali model va triangulyatsiya. Ramkani aniq tahlilga aylantirish uchun har bir hodisa uch daraja bo'yicha ko'riladi: birinchisi – markaziy qaror yoki reja (rasmiy hujjatlar va direktivalar); ikkinchisi – mahalliy bajarish (hisobotlar, statistika, arxiv hujjatlari); uchinchi – tafovut va uning sababi. Uchinchi daraja eng muhimi, chunki mintaqaviy o'ziga xoslik aynan shu yerda namoyon bo'ladi. Ishonchlilik uchun uch turdagi manba o'zaro qiyoslanadi: normativ (nima rejalashtirilgan), faktik (amalda nima bo'lgan) va diskursiv (voqealar qanday taqdim etilgan). Sovet sharoitida rasmiy manbalar ko'pincha siyosiy bosim ostida bezab ko'rsatilgani uchun bunday qiyoslash ayniqsa zarur. Empirik material – Surxondaryo viloyat davlat arxivining 74-fondi (okrug sog'liqni saqlash bo'limi, 1920-yillar) va 77-fondi (viloyat sog'liqni saqlash bo'limi, 1950-yillar).

Modelni sinash: traxomaga qarshi xizmat. Uch darajali modelni bitta hujjat misolida ko‘rish mumkin. Birinchi daraja – reja: 1958-yilning birinchi choragi uchun viloyat bo‘limi aholini yalpi tekshiruvdan o‘tkazish, aniqlangan bemorlarni Termiz va Denov dispanserlariga yotqizish hamda o‘rta tibbiyot xodimlarini maxsus o‘qitishni belgilagan [1]. Ikkinchi daraja – rejani bajarishi lozim bo‘lgan tarmoq: 1957–1958-yillarda viloyatda 14 ta traxoma punkti faoliyat yuritgan [1]. Uchinchi daraja – tafovut: o‘sha hujjatda Jarqo‘rg‘on tumanida mablag‘ yetishmagani sababli faqat bitta punkt ochilgani qayd etilgan [1]. Bu tafovutning sababi mahalliy beparvolik emas, resurs taqsimotining o‘zi edi, ya’ni tafovut markazlashgan modelning ichki mantig‘idan kelib chiqqan.

Shakl mazmundan oldinda. Ikkinchi misol kadrlar o‘lchovida. 1955-yil dekabrda viloyat traxoma dispanseri mustaqil muassasa maqomini olgan; ammo 1957-yilda butun viloyatda atigi 3 nafar okulist ishlagan, yetti tumanda bu mutaxassis bo‘lmagan va 1954–1957-yillarda viloyatga birorta okulist kelmagan [2]. Bu yonma-yon dalillar dialektikaning mohiyatini ko‘rsatadi: markaz mintaqada muassasaviy shaklni yarata olgan, ammo uni kadr mazmuni bilan to‘ldirishga qodir bo‘lmagan. Muassasaviy shakl kadr mazmunidan oldinda borishi markazlashgan modelning chekka mintaqalarda eng barqaror takrorlanadigan ko‘rinishi edi.

Ildizlar: 1920-yillar okrug hujjatlari. Bu qonuniyat viloyat tashkil topishidan ancha oldin, okrug davridayoq ko‘rinadi. 1927/28-yilda respublika davolash fondi dotatsiyasi (jami 225 000 so‘m) beshta okrug o‘rtasida taqsimlanganda, Surxondaryo okrugi ro‘yxatda umuman ko‘rsatilmagan [3]. Xuddi shu yili Sog‘liqni saqlash xalq komissarligi Surxondaryo veneriya dispanseriga yozgan xatida uzaytirilgan ta’tillar faqat epidemik holat e’lon qilingan joylarda berilishini, okrug bo‘yicha esa bunday holat rasman mavjud emasligini bildirgan [4]. Uchinchi misol – protezlash: okrug nogiron dehqonlar va o‘quvchilarni protez bilan ta’minlash uchun 4 040 so‘mlik smeta taklif qilgan, Respublika Moliya xalq komissarligi uni byudjetdan chiqarib tashlagach, okrug bu xarajatni o‘zining operatsion kreditlari hisobidan qoplashga majbur bo‘lgan [5]. Dotatsiyadan chetlatish, epidemik holatni tan olmaslik va majburiyatni mintaqqa zimmasiga yuklash – uch epizod markazlashgan model chekkada qanday ishlaganini 1920-yillardayoq ko‘rsatadi.

Tafovutning turlari. 1957-yil dokladi va unga ilova ma’lumotnoma tafovutning bir necha turini bitta hujjatda qayd etgani bilan qimmatli. Birinchi tur – markazning o‘z majburiyatini bajarmasligi: vazirlik 1957-yil uchun 52 shifokor ajratgan, kelgani 32 nafar; 1955-yilda 31 o‘rniga 20, 1956-yilda 36 o‘rniga 21 nafar kelgan [6]. Markaz

mintaqa uchun raqam belgilashga qodir edi, ammo uni odam bilan to'ldirishga qodir emas edi. Ikkinchi tur – mahalliy bajaruvchi bo'g'inining ishlamasligi: Uzun tumanida kolxoz sil sanatoriysi qurilishi uchun bir million rubldan ortiq mablag' ajratilgan va smeta-loyiha hujjatlari o'z vaqtida taqdim etilgan, ammo kolxozlar qurilishga kirishmagan, tuman rahbarlari nazorat qilmagan [7]. Uchinchi tur – normativ hujjatning uzoq yillar bajarilmasligi: SSSR Vazirlar Sovetining 1951-yildagi va O'zbekiston SSR Vazirlar Sovetining 1955-yildagi sanitariya obodonlashtirishga oid qarorlari amalga oshmagani qayd etilgan [8]. To'rtinchi tur – sohalararo bog'liqlik: kasal bolani kasalxonaga olib borish uchun transport kolxoz ixtiyorida bo'lgan va kolxoz raisi uni bermagan, bola shifoxonaga kech yotqizilib, bir soatdan keyin vafot etgan [9]; tibbiy tizim o'zi ishlagan, uzilish uning tashqarisida yuz bergan. Beshinchi tur – qarorning o'z maqsadiga qarshi ishlashi: Termiz shahar kasalxonasi viloyat kasalxonasiga aylantirilgan, ammo koyka va kadr soni o'zgarmagan holda uning ish hajmi oshgan, natijada shahar aholisiga xizmat biroz yomonlashgan [10].

Bu besh tur muhim nazariy xulosaga olib keladi: markaz va mintaqa o'rtasidagi tafovut yagona sabab bilan izohlanmaydi. U goh markazning bajarmasligidan, goh mahalliy bo'g'inining sustligidan, goh nazorat mexanizmining yo'qligidan, goh sohalararo bo'ysunishdan, goh qarorning ichki nomutanosibligidan kelib chiqadi. Shu sababli «markaz aybdor» yoki «mahalliy ijro yomon» kabi bir tomonlama izohlar yetarli emas; har bir holatda tafovutning aniq mexanizmi alohida aniqlanishi kerak.

Triangulyatsiyaning roli. Uch darajali modelning ishlashi manbalarni qiyoslashga bog'liq. Ko'p hollarda normativ, faktik va diskursiv manbalar bir-biriga mos keladi va bu ma'lumotni tasdiqlaydi; ba'zan esa ular orasida tafovut paydo bo'ladi, va aynan shu eng qimmatli tahliliy nuqta. Masalan, reja yuqori ko'rsatkichni belgilaydi, hisobot uni bajarilgan deb ko'rsatadi, matbuot esa haqiqiy holatni boshqacha ochib beradi. Shu tariqa, triangulyatsiya markaziy reja (normativ), mahalliy bajarish (faktik) va ularning idroki (diskursiv) o'rtasidagi munosabatni ochib beradigan metodologik vositadir.

Ramkaning izohlovchi kuchi va ahamiyati. Ramka sovet tizimining ham yutuqlarini, ham muvaffaqiyatsizliklarini bir xil nazariy ramkada tushuntiradi. Bezgakni tugatishda markaziy safarbarlik aniq, chegaralangan vazifani hal etishda samarali bo'ldi; paxta monokulturasida esa markaziy iqtisodiy reja mahalliy ekologik reallikka zid keldi va salbiy oqibatlariga olib keldi. Bu bitta tizimning ikki yuzidir: dialektik yondashuv sovet tarixini faqat yutuqlar yoki faqat muvaffaqiyatsizliklar orqali baholashning bir tomonlamaligidan saqlaydi. Ramkaning yana bir ahamiyati shundaki, u Surxondaryo bilan cheklanmaydi: har bir mintaqaning o'z omillari bo'lsa-da, markaz

va chekka orasidagi dialektik munosabat umumiy hodisadir, shu sababli bu model boshqa sovet mintaqalarini o'rganishda ham sinovdan o'tkazilishi mumkin. Oliy ta'limda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda uch darajali model talabaga tarixiy hodisani «reja – ijro – tafovut» tuzilmasi bo'yicha tahlil qilishni o'rgatuvchi oddiy va izchil vosita bo'la oladi.

Xulosa. Markazlashgan model va mintaqaviy reallik dialektikasi sovet sog'liqni saqlash tarixini mintaqaviy o'rganishda totalitar va revizionist talqinlarning bir tomonlamaligini bartaraf etadigan nazariy-metodologik ramka sifatida asoslandi. Uch darajali model va manbalar triangulyatsiyasi Surxondaryo arxiv hujjatlarida ishlashi ko'rsatildi: shakl mazmundan oldinda borgani, tafovutning besh turi va uning ildizlari 1920-yillar okrug hujjatlariga borib taqalishi aniqlandi. Ramkaning kuchi tafovutni bitta sababga keltirmasdan, uning har bir holatdagi aniq mexanizmini ochib berishidadir.

Foydalanilgan manbalar va adabiyotlar

1. Surxondaryo viloyat davlat arxivi (SVDA), 77-fond, 1-ro'yxat, 206-yig'majild, 3-varaq.
2. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 206-yig'majild, 1-varaq.
3. SVDA, 74-fond, 1-ro'yxat, 7-yig'majild, 27-varaq.
4. SVDA, 74-fond, 1-ro'yxat, 7-yig'majild, 49-varaq.
5. SVDA, 74-fond, 1-ro'yxat, 11-yig'majild, 46 va 56-varaqlar.
6. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 210-yig'majild, 13 va 47-varaqlar.
7. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 210-yig'majild, 8-varaq.
8. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 210-yig'majild, 17-varaq.
9. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 210-yig'majild, 25-varaq.
10. SVDA, 77-fond, 1-ro'yxat, 210-yig'majild, 32-varaq.